

Bogo Grafenauer

## PROBLEM MIGRACIJ V ZGODOVINI SLOVENCEV

Referat na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti, 1. oktobra 1990.

## 1. OPREDELITEV POJMOV »MIGRACIJE« IN NJENIH TIPOV V ZGODOVINI SLOVENCEV

Migracije (selitve opaznega števila ljudi iz enega geografskega prostora v drugega — bodisi posamič, bodisi v skupinah, bodisi začasno, bodisi trajno — pomenijo nasploh v zgodovini človeštva izredno pomembne procese.<sup>1</sup> Naj spomnim le na štiri procese te vrste, ki so bistveno spremenili položaj v Evropi oziroma položaj Evrope v svetu: na t. i. »neolitsko agrarno revolucijo«, ki je vzporedno s širjenjem novega prebivalstva širila iz Bližnjega vzhoda preko Balkana na kontinent prvo poljedelsko civilizacijo; notranje migracije v okviru rimskega imperija kot pot do romanizacije obsežnih področij zahodne in srednje Evrope (z zmago latinske »koiné« kot sredstva sporazumevanja med ljudmi različnega izvora in jezikov); t. i. »preseljevanje narodov« od 4. do 7. stoletja, ki pomeni izhodišče za začetek nastajanja skoraj vseh današnjih evropskih narodov, najprej v obliki ohlapnejših etničnih skupnosti, nato kot izhodišče za oblikovanje modernih narodov (res da po različnih poteh in ne le po enotni, kot domnevajo različne filozofske šole in teorije); medkontinentalne migracije zadnjih stoletij, ki so »evropeizirale« obe Ameriki in Avstralijo po daleč prevladujoči množici današnjega prebivalstva in s tem povsem spremenile položaj »Evropejcev« v svetu (seveda gre za nastanek povsem novih človeških prostorov, saj se delež prebivalstva Amerik v svetovnem prebivalstvu bistveno spremenil od 2,2 % /11 milijonov/ okrog 1500 preko 1,1 % /30 milijonov/ okrog 1800 na 10,5 % /182 milijonov/ pred 1914, pri Severni Ameriki — ZDA in Kanadi — se razmerje v istih časih spreminja celo od 0,2 % /1 milijon/ preko 1,1 % /10 milijonov/ na 5,8 % /100 milijonov/ to je 29-krat hitrejši razvoj kot rast populacije sveta v tem času.<sup>2</sup>

Teorija nasploh deli migracijske tipe po vzrokih glede na različne človeške značaje (razlike v razmerju do zemlje in do potovanja), glede na socialne vzroke (politična preganjanja, odvzem pravic različnim skupinam), verske vzroke (preganjanja drugovercev ali njihova ogroženost), gospodarske vzroke (privlačnost večjega zaslužka ali boljšega načina življenja v mestu), nato glede na trajanje (sezonske migracije ob transhumantni paši ali ob sezonskih poljskih delih; začasne ob namenu vrnitve domov in trajne), glede na prisilo ali svobodo selitev (pri prisili ne gre le za dobesedno prisilno naseljevanje, npr. sužnjev v antiki ali kaznjencev v Avstraliji, marveč tudi za posledice barbarskih vdorov ali plenilnih pohodov in pustošenja, npr. ob turškem napredovanju na Balkanu), s čimer se povezujejo tudi kriteriji množičnosti (posamič, v masah), spontanosti (npr. evropske migracije v obe Ameriki v 19. stoletju) ali državne organizacije (npr. na Ogrskem v 18. stoletju po osvojitvi izpod turške oblasti) in še kakšnih podrobnih nians.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> L. Dollot, *Les migrations humaines*, Paris 1958; C. Dupeux, *Les migrations*, San Francisco 1975; *Migrations in Post-War Europe*, izd. J. Salt in H. Clout, London 1976.

<sup>2</sup> Za razmerja pred odkritji Colin Mc Evedy, *The Penguin Atlas of Modern History* (to 1815), str. 8—9 in 84—85, za okrog 1910 pa W. Wöhlmann v *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte II*, Ploetz, Würzburg 1956, 199—275.

<sup>3</sup> Prim. lit. v op. 1.

V slovenskem zgodovinopisju in geografiji so bila v zvezi z migracijami obravnavana predvsem tri vprašanja — slovanska naselitev (ob vprašanju, koliko staroselcev je mogoče domnevati za proces njihovega stapljanja s priseljenci), dolgotrajni proces srednjeveške agrarne kolonizacije (kot vzrok zmanjšanja nekdanjega slovenskega ozemlja približno za dve tretjini do konca srednjega veka) in obdobje modernega izseljevanja, zlasti med 1870 in 1914.<sup>4</sup> Poleg tega je bil — že v novejšem času — obravnavan problem urbanizacije (premik prebivalstva s podeželja v mesta).<sup>5</sup> O različni tipologiji migracijskega gibanja ni globalnih analiz, le ob posameznih primerih obstoje študije, ki bi jih bilo mogoče uporabiti v tem delu. Stvar je toliko lažje razložljiva, ker so gotovo tudi slovenski napor pri obravnavanju teh stvari vsaj delno povezani z antropogeografsko smerjo, ki se je izražala tudi v delu velikega srbskega geografa Jovana Cvijića, pa tudi v različnih srednjeevropskih geografskih šolah.<sup>6</sup> Vsaj pri migracijskih gibanjih znotraj kontinenta ali njegovih večjih delov so namreč iskali konstante, ki so stalno vplivale na določene migracijske tokove.

Klasičen primer je obravnavanje »metanastatičnih premikanj« na Balkanskem polotoku, ki so gotovo njegova posebnost. Medtem ko se drugod v Evropi končuje agrarna kolonizacija praviloma okrog leta 1500 in so bile bistvene etnične spremembe zvezane samo z njo — potem pa se začnejo velike migracije šele z izseljevanji v 18. ali v 19. stoletju in v istem času je bistveni prelom tudi v pospešenem večanju prebivalstva meščanskih krajev (mest ali trgov), je bilo tu drugače. Od druge polovice 14. stoletja naprej se začne tu vrsta novih migracijskih gibanj (po Cvijićevi terminologiji »metanastatičnih kretanja«), ki se v veliki meri izražajo bodisi v sestavi prebivalstva posameznih krajev (npr. v Moravski Srbiji), v jezikovnih spremembah (širjenje različnih variant štokavskega dialekta) in tudi v etnični pomešanosti prebivalstva v različnih pokrajinah. Ob iskanju splošnih geografskih zakonitosti pri teh nenavadnih pojavih v preteklih stoletjih se je Cvijić skušal opreti na dokazljive procese polpretekle dobe, ki jih je pokazalo terensko preiskovanje o izvoru prebivalstva vsega področja Moravske Srbije in tudi znatnega dela »stare Srbije« (Kosova in Metohije): Za ves ta čas je posplošil konstantne tokove selitev iz hribovskih predelov (zlasti Črne Gore in Hercegovine) v nižinske (»župne«) predele porečja Donave in Save (pa tudi na drugi strani v Primorje in na otoke). Vpliv širjenja in upada turške oblasti mu je bil sicer tudi viden faktor, vendar le kratkotrajen in manj pomemben.

Podoba je bilo mogoče preskusiti le ob zgodovinskih virih, ki so pričali o teh tokovih v dobi širjenja turške oblasti in njenega obstoja in učinkovanja. Viri za ta vprašanja so bili za naš prostor prvič na široko uporabljeni ob nastajanju druge knjige Zgodovine narodov Jugoslavije. Pripeljali so do značilnega, v knjigi nerazrešenega vprašanja. Sintetična podoba »selitev in etničnih sprememb v jugoslovanskih pokrajinah od 15. do začetka 19. stoletja« (712—723) je ostala v glavnem zavezana le Cvijićevi metodologiji, s tem pa je prišla v nasprotje z drugačnim rezultatom obravnavanja teh vprašanj ob regionalni zgodovini v isti knjigi. Tako je za razpravo o knjigi, organizirano junija 1960 na Cetinju, predložila ožja redakcija tudi poseben referat o »migracijah v jugoslovanskih deželah od XV. do XVIII. stoletja in njihovem pomenu za nadaljnji narodnostni razvoj« (besedilo, ki sem ga pripravil, je bilo objavljeno le v

<sup>4</sup> Pregled z literaturo do 1968 v Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog (= GDZSI) I, Ljubljana 1970: P. Blaznik, B. Grafenauer, M. Kos, Fr. Zwitter, Kolonizacija in populacija, str. 29—127.

<sup>5</sup> GDZSI I, str. 108—114; V. Melik, Rast mestnega prebivalstva pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija 7, 1956, str. 193—210; J. Pleterski, Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1961 (prva objava 1967), str. 193—214.

<sup>6</sup> Sinteza: J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje I, Beograd 1922 (v francosčini Paris 1918); razprave o delu v zborniku ob 50-letnici smrti: Naučno delo Jovana Cvijića, Beograd 1982.

ciklostilu v srbohrvaškem prevodu).<sup>7</sup> V njem sem zoper shematično podobo navedenega besedila podal tipološko sintezo regionalne zgodovine, ki je pokazala časovno razporejene tri različne tipe migracij: ob širjenju turške oblasti in območja turških vpadov individualni beg prebivalstva in naseljevanje ljudi, ki so se v novi okolici z njo hitro stopili; po uveljavitvi turške oblasti obdobje skupinske kolonizacije privilegiranih skupin (naseljevanje turškega prebivalstva zlasti v mestih, vojaškega pastirskega prebivalstva s posebnimi privilegiji pa ob mejah; ko so te skupine izgubile po širjenju območja cesarstva svoje privilegije, so se z istimi pravicami naseljevale na drugi strani državne meje na habsburškem in beneškem ozemlju); od 18. stoletja dalje vnovič individualno seljenje (tu veljajo Cvijičeve ugotovitve) razen ponekod, kjer država pospešuje novo agrarno kolonizacijo (npr. naseljevanje nemškega prebivalstva v Slavoniji in v Banatu). Za poznejše etnične spremembe je najpomembnejša brez dvoma opisana skupinska kolonizacija (privilegiji in verske posebnosti so ohranjali skupinsko povezanost in s tem postali tudi odločilni faktorji za poznejšo etnično nehomogenost s temi procesi zajetih prostorov). Seveda je bila to pobuda za podobne razmisleke o kolonizacijskih procesih tudi v slovenski zgodovini, tem bolj ker je razprava o »migracijah«, ki jo je za mednarodni zgodovinski kongres v San Franciscu 1975 organizirala »mednarodna komisija za študij socialnih gibanj in socialnih struktur« prav tako opozorila na vprašanje tipologije migracij v različnih obdobjih in prostorih.<sup>8</sup>

Relativna homogenost slovenskega etničnega ozemlja seveda dokazuje, da migracijski tipi balkanskega tipa v turški dobi za zgodovino Slovencev niso bili pomembni, saj so nas res oplazili le prav na robovih. Vendar velja tudi v naši zgodovini upoštevati v bodoče različne tipe migracij in morda tudi uporabo različnih skupinskih oblik naseljevanja v večji meri, kot je bilo to v dosedanjem zgodovinopisju. Pri kriterijih te tipologije gre najprej za razlike glede na značaj prostora v zvezi z obsegom njegove naseljenosti (ali gre potemtakem predvsem za doselitev v malo naseljen prostor, za pregon starejšega prebivalstva ali za doseljevanje z asimilacijo starincev). Delno je to zvezano tudi z vprašanjem, ali gre za naseljevanje le na že ustvarjeno kulturno zemljišče, ali se spreminja le njegova boljša izkoriščenost spriču uvajanja novih gospodarskih tehnik, ki omogočajo preživljanje večjemu številu ljudi, ali pa gre sploh za ustvarjanje novega kulturnega zemljišča s krčenjem gozdov ali drugačnih oblik anekumene.<sup>9</sup> Vsaj v dveh obdobjih — ob srednjeveški kolonizaciji in ob organizaciji obrambe proti »turškim« vpadom iz Bosne pa se postavljajo tudi vprašanja o uporabi posebnih skupinskih oblik naseljevanja (bodisi s posebnim socialnim ali tudi posebnim etničnim značajem). Omejil se bom le na kar se da kratek pregled teh oblik, razdeljenih po pglavitnih različnih časovnih obdobjih migracij v okviru zgodovine Slovencev. V pred-slovensko zgodovinsko obdobje našega prostora pri tem ne segam. Najprej o naselitvi naših slovanskih prednikov (v dveh časih in smereh — okrog 550 skozi Moravska vrata s severovzhoda, okrog 590 skozi Panonijo z vzhoda s podporo

<sup>7</sup> Zgodovina narodov Jugoslavije II. (red. B. Grafenauer itd.), Od začetka 16. do konca 18. stoletja, Ljubljana 1959, poglavja o zgodovini jugoslovanskih dežel v Osmanskem cesarstvu, zlasti pa V. Cubrilović, Selitve in etnične spremembe... od 15. do začetka 19. stoletja, str. 712–723; kritični prikaz B. Grafenauer, »Migracije v jugoslovanskih deželah od XV. do XVIII. stoletja in njihov pomen za nadaljnji narodnostni razvoj«, je bil objavljen za simpozij na Cetinju junija 1960 v 200 ciklostilnih izvodih (v srbohrvaškem prevodu J. Ferluže); upal sem, da bo pobudil kakega turkologa, da bo začel s preverjanjem novih tez na podlagi virov (ki jih sam ne morem uporabljati zaradi neznanja jezika). Vendar se to ni zgodilo, kljub temu, da je težko pristopno besedilo doživelo doslej mnogo različnih priznanj v metodološkem pogledu. Zaradi tega uporabljam priložnost, da besedilo objavim v tej številki ZČ. Nekatera vprašanja s tega področja so bila obravnavana v referatih V. kongresa zgodovinarjev Jugoslavije 1969 na Ohridu, ki so bili delno objavljeni v JIČ-u 1969, št. 4, in 1970, št. 1–2.

<sup>8</sup> Poleg del v op. 1 glej še M. Ekmedžić, Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemal od kraja 18. veka do 1941. godine, Godišnjak Društva istor. BiH 20, 1972/73, str. 101–136.

<sup>9</sup> GDZSI I, poleg op. 4 zlasti poglavja o vrstah zemljišča in načinih proizvodnje.

Obrov), ki se je v drugem delu svojega referata ne bom dotikal.<sup>10</sup> Gre za naselitev sicer ne »praznega«, a relativno redko naseljenega prostora (o staroselcih pričajo njihovi neposredni sledovi v arheologiji in dediščina v krajevnih in drugih imenih, pa tudi različni vplivi na poznejši slovenski razvoj, bodisi v planinski živinoreji, bodisi v nekaterih kulturnih izročilih, bodisi ob dvojnem vplivu na slovenski poznejši razvoj — aktivnem v vnovičnem širjenju krščanstva v 8. stoletju, pasivnem pa ob socialni preslojčitvi z novimi barbarskimi gospodarji kot pospešku pri preskoku iz plemenske družbe v teritorialno »državno« organizacijo).<sup>11</sup> Trditev o naselitvi novega prebivalstva v relativno redko naseljen prostor dokazuje več vrst zgodovinskih virov: Najprej gre že za neposredna pričevanja, pripovednih virov o etnosu (Sclavi), ki dotlej tu ni bil znan, in o njegovem širjenju kot novega pojava (zlasti podatki ob slovansko-romanski meji v Furlaniji in o slovanskem širjenju v Istri).<sup>12</sup> To dopolnjuje relativna redkost slovanskih arheoloških najdb v primerjavi z antičnimi. Arheologi soglasno podčrtujejo tudi pričevanje arheoloških najdb o izrazitem kulturnem prelomu v našem prostoru okrog leta 600 (glede različnosti arheološkega blaga iz pozne antike in iz zgodnjėslovanskega obdobja — glede »karantanske« in »ketlaške« kulture).<sup>13</sup> Relativno redkost zgodnjėsrednjeveške naseljenosti dokazuje tudi poznejše širjenje naselitvenega prostora in zgostitev njegove poseljenosti v srednjem veku (o tem neposredno pričajo viri ne le za freisinško Loško gospostvo, marveč tudi viri za razvoj slovanske naselitve v Istri ter o razvoju slovenskega prostora med morjem in Karnskimi Alpami).<sup>14</sup> Na to sem želel opozoriti le zaradi nezdružljivosti podatkov virov z venetskimi in podobnimi legendami in njihovim vplivom na javno mnenje, ki ga more razložiti samo neuravnovešenost politične presoje spričo preloma z vsem izročilom slovanske politične misli, pa seveda tudi prelomom z zgodovinskim mišljenjem nasploh (kje so časi, ko je prihajala med Slovence Staretova Obča zgodovina v 30-52.000 izvodih med družinskimi mohorjevimi knjigami, ki jih je bralo nekajkrat več ljudi!). Kvalifikacijo teh teorij puščam ob strani, njihova ocena pa razsodnim in razgledanim ljudem pri nas ne bi smela biti več neznana.<sup>15</sup>

<sup>10</sup> Poleg GDZSI I (op. 4) še B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja Južnih Slovanov, ZC 4, 1950, str. 23-126, posebej 39-49 in 57-62, Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov (izd. B. Grafenauer s komentarjem), Maribor 1988, poleg tega za širši okvir B. Grafenauer, Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku, ZC 19-20, 1965-1966, 103-114, in 21, 1967, str. 7-48 (izšlo tudi v nemščini Die ethnische Gliederung und die geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter, Ljubljana 1966, in v srbohrvaščini JIC 1966, str. 1/2, str. 3-36, v nekoliko skrajšani obliki).

<sup>11</sup> B. Grafenauer, Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanschen Raumes, Alpes Orientales V, 1969, str. 53-85, v istem zborniku tudi še več drugih razprav.

<sup>12</sup> O tem so zbrani podatki virov z ustreznimi komentarjem v moji izdaji Pavla Diakona, Zgodovina Langobardov, Maribor 1988 (delno v neposrednem komentarju k posameznim omembam v besedilu vira, poleg tega pa v sklenjeni razpravi, str. 321-375).

<sup>13</sup> P. Korošec, Zgodnjėsrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, Ljubljana 1979; J. Gisler, Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert, Archäologisches Korrespondenzblatt 10/1, 1980, str. 85-98; S. Ciglenečki, Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum, Ljubljana 1987; A. Pieterski, Etnogeneza Slovanov, Arheo, posebna številka, 1990, in Vprašanje kulture naših prednikov v zgodnjem srednjem veku, Traditiones 19, 1990, str. 39-46.

<sup>14</sup> M. Kos, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, Razprave SAZU, 1. razr., 1, 1950, str. 53-32; B. Grafenauer, Proces doseljavanja Slovana na zapadni Balkan i u Istočne Alpe, Posebna izd. ANU BiH XII, 1969, str. 29-55, posebej 40-46.

<sup>15</sup> Opozoriti naj le na mojo izd. Pavla Diakona (op. 12) ter na zbornik tega gradiva v Arheo 10/1990, Venetovanje. Zbornik »Z Veneti v novi čas« (ur. I. Tomažič v samozaložbi, Wien), Ljubljana 1990, navajam le zaradi korektnosti polemike, sicer je namreč vsa njegova vsebina brez prave vrednosti. Napačno branje venetskih napisov — dokazano s transliteracijo treh gramatičnih tablic — se ne da braniti le z golim ponavljanjem starih napak in trmastim vztrajanjem pri njih. Inzistiranje na veljavnosti razlage toponimov po vnanji podobnosti zunaj metodološke problematike raziskave kontinuitete in zunaj znanstvene jezikoslovne diskusije ne zasluži vnočnega obravnavanja (njegovo vrednost označuje klasični spovednikov odgovor na vprašanje grešnice, ali je hud greh njena ošabnost zaradi lepote: »zmota ni greh«). Sapo pa jemljejo resnemu opazovalcu razprave poskuški skillecevanja na viro, ki pa so v direktnem nasprotju z njihovim besedilom. Kako je mogoče Jordanesovo sporočilo o Venetih med Vislo in Dnjestrom »na levi strani venca visokih gor« (Karpotov okrog Dacije!), »ki se razprostira proti severu«, navajati kot poročilo o Slovanih-Venetih »v sami Italiji«? Kako je mogoče iz sporočila legende o sv. Kolumbanu, da je »nameraval iti v dežele Venetov, ki se imenujejo tudi Slovani, da bi razsvetlil njihovo slepo pamet z evangelijsko lučjo«, pa je po pouku Gospodovega angela »spoznal, da ni primerno potovanje k temu plemenu za širjenje vere« in je zaradi tega »počakal v onem kraju (= Bregenz!), dokler se ni odprla pot v Italijo«, kar neposredno kaže, da so bili Veneti zunaj Italije, kot dokaz za obstoj »Slovencev-Venetov« »v Italiji«? Kako je mogoče po-

K vprašanju tipologije pa nas navaja predvsem skoraj tričetr tisočletja trajajoče obdobje srednjeveške kolonizacije v okviru fevdalne družbe. Ves potek srednjeveške kolonizacije kaže — že od prvega sporočila o naselitvi Slovanov v notranjosti Istre okrog leta 800 naprej<sup>16</sup> — da gre v največji meri za naseljevanje na nenaseljenem (pašniškem ali prej z gozdom pokritem) ali redko naseljenem zemljišču v okviru uveljavljanja gospodarskih interesov zemljiških gospodov po gospodarskem učinku njihove zemljiške posesti. Hkrati z zemljiščem so sicer od kralja pogosto prejemali tudi tam naseljene poljedelce, ki so tako prehajali v podložništvo, a le redko je šlo tudi za možnost pregona (kot se omenja v listini Karla Velikega o »Eporestalun«, češ da se lahko ljudje, ki tod prebivajo in ne žele prevzeti ustreznih služnosti do novega samostanskega zemljiškega gospoda, »svobodni odselijo«).<sup>17</sup>

Pri tej kolonizaciji relativno praznega prostora se kaže večkrat uporaba po izvoru ali tudi jeziku (etnosu) povezanih skupin. Izmed številnih primerov jih navajam le nekaj: »Slovane« okrog 800 v notranjosti Istre, »Bavarce«, »Korošce« in »Slovane« na Loškem gospostvu že po urbarju 1160 (Notitia bonorum de Lonca), naselitev Slovencev v več desetinah krajev v območju »stradae Hungarorum« v Furlaniji po 967 na gospostvu oglejskega patriarha, naselitev nemških kolonistov v obmejni pušči proti Hrvaški na Kočevskem od srede 14. stoletja naprej itd.<sup>18</sup> Povezanost te vrste skupin in njihov izraz v strukturi podeželskega prebivalstva sta bila le relativno trajnega pomena. Skoraj v vseh primerih je prišlo sčasoma do stopitve z okoliškim prebivalstvom.

Drugačnih — socialnih ali pravnih — skupinskih oblik je bilo v slovenskem kolonizacijskem prostoru le malo in z eno izjemo niso imele etnogenetskega značaja ali posledic, drugače kot pri prepletanju Hrvatov, Srbov in Muslimanov ali Makedoncev, Bolgarov, Turkov, Grkov in Albancev.<sup>19</sup> V tem pogledu je slovenski zgodovinski prostor razvojno drugačen. Brez takšnih izrazov so ostale skoraj vse takšne srednjeveške skupine prebivalcev, ki jih je obravnavala dosedanja historiografija. O vaških županih je ne glede na njihov prvotni dvignjeni položaj v okviru vasi in sorazmerno številčnost v nekaterih okoliših (npr. v uradih gospostva Laško po urbarjih 13. stoletja) pokazal Hauptmannov razplet problematike njihovega razvoja, da je bila Peiskerjeva teorija o njih kot o posebni gospodarski ali celo etnični gospodujoči plasti ne-utemeljena.<sup>20</sup>

Drugače je s kosezi, ki so bili gotovo poseben socialni sloj s posebnim pravnim položajem (to kažejo njihova sodišča) in vsaj v Karantaniji s poseb-

ročilo Pavla Diakona (po Sekundu iz Tridenta) o vpadu Bavarcev »v deželo Slovanov« (in Sclaborum provinciam, 593) oziroma »napadu na Slovane« (super Sclavos, 595) razvezati kot »govor« o Slovincih »kot o narodu« (!), ki ima »svojo urejeno in bogato državo«? Kako je mogoče postaviti rojstni kraj sv. Hieronima »v današnjo Slovenijo«, ko je po lastnih sporočilih rojen v Dalmaciji v Stridonu ob meji s Panonijo in ta meja nikjer ne teče na današnjih slovenskih tleh (F. Bulić, Izabrani spisi, 1984, Stridon, str. 87–198, prvič objavljeno 1920)? S kakšnim »poudarkom prevaja slovenske (slovenske) besede v latinščino«, pa morajo dokazati šele naši venetski avtorji, preden bo treba pokazati njihovo napako (zaenkrat zadošča le smeh na take boste trditve — kot na omenjeno domišljavost o lepoti). In kako je mogoče spremeniti Mojzesa iz Korene v Mihaela, čas njegovega (ali interpoliranega?) zapisa o Slovanih v Dakiji ter njihovi osvojitvi Trakije in Makedonije in prodora v Ahajo in Dalmacijo prestaviti iz 7.–8. stoletja v leto 430? In vse skupaj povezati z Veneti na slovenskih tleh (gl. L. Niederle, Slovenske starožitnosti II/1, Praga 1906, str. 175 in 415)?!

<sup>16</sup> Rižanski zbor (A. Petranović, A. Margetić, R. Bratož), v Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, str. 81–88; za zgodovinski komentar gl. navedbe v op. 14 (M. Kos, B. Grafenauer); B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek, ZC 14, 1960, 35–95.

<sup>17</sup> Fr. Kos, Gradivo I, 275, formula v sicer nepristni listini, prefalzificirani v 10. stoletju.

<sup>18</sup> P. Blaznik, Urbarji freišinske škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo IV, Ljubljana 1963, str. 127 sl.; za naselbine v Furlaniji M. Kos, K postanku slovenske zapadne meje, RZDHV V–VI, 1930, str. 336–375, posebej 365–373.

<sup>19</sup> Gre za prostore mešanja Hrvatov, Srbov in Muslimanov (»Turkov«) s središčem v Bosni in v prostoru nekdanjih Vojnih krajin, ter Bolgarov, Turkov, Grkov in Albancev v Vardarski, Pirinski, Egejski Makedoniji in južni Albaniji — za Makedonijo v tradicionalnem obsegu do balkanskih vojn. Za zgodovinske strukture pri nastajanju te vrste mešanosti ozemlja prim. B. Grafenauer, Proučevanje problematike posameznih manjšinskih skupnosti, v Zborniku Narodne manjšine, Ljubljana 1990, str. 17–30.

<sup>20</sup> Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1954; B. Grafenauer, Vprašanja županov itd., Naša sodobnost 3, 1955, str. 1125–1136; S. Vilfan, v GDZSI II, 1980, str. 18 do 58 (pri vseh z literaturo od Peiskerjeve županske teorije naprej).

nim mestom v njeni zgodnjefevdalni državni organizaciji, ker sicer ne bi neke pravice prejšnjega zbora svobodnjakov ostale njihovemu zboru (pristajanje na novega grofa oziroma vojvodo) ob prehodu od polvazalne kneževine v položaj frankovske grofije (med 817 in 828); sloj se je postopno razkrojil med 13. in 16. stoletjem, ko je v tem smislu izginil med podložniki in so se ohranile le še nekatere šibke skupine s predvsem formalnimi razlikami od drugih podložnikov.<sup>21</sup> Zgodovinsko in po številu je sloj gotovo najpomembnejši in relativno najmočnejši v razmerju do drugega prebivalstva. Sicer sta vidni predvsem še dve veliki skupini — v območju Savinjske marke (sem je Hauptmann na nek način skušal povezati tudi zagorski koseški urad ter koseze vzhodno in južno od Ljubljane) ter na severozahodnem Gorenjskem križke koseze in blejsko-bohinjsko skupino. Hauptmann je gledal v kosezih tudi neke vrste kolonizacijsko obliko.<sup>22</sup> Prvotno skupino je gledal le v karantanski skupini v zgornjem Podravju in Pomurju (pa tudi tu je opravičeno spoznal v nekaterih naselbinah kraje, ki so nastajali že v drugem kolonizacijskem obdobju (po okrog 1100 ali 1200). Vsi drugi, ki smo proučevali to vprašanje, smo bili glede te teorije skeptični (M. Kos, J. Zontar, jaz sam in S. Vilfan, če pustimo Malovo povsem drugačno teorijo ob strani).<sup>23</sup> Moram pa priznati, da se mi v zadnjem času, ko se vnovič vračam k temu vprašanju ob pripravljanju komentarja k izdaji briksenških urbarjev za blejsko gospostvo in skušam urediti naše danes precej bogatejše znanje o kosezih, kot smo ga imeli pred štiridesetimi leti, ko sem dokončal rokopis Ustoličevanja, kaže Hauptmannova teorija vendarle drugačna po svoji možnosti vsaj za področje Savinjske marke, ki je bila od svojega nastanka skozi poldrugo stoletje v rokah karantanskih dinastij, ki bi mogle uporabiti takšno skupinsko kolonizacijsko obliko s priznavanjem koseških pravic. Vse je seveda še odprto, a zdelo se mi je, da moram povedati v tem pogledu svoje dvome.<sup>24</sup>

Za razvoj srednjeveške kolonizacije prav v Pomurju in zlasti severno od Mure je bila pomembna organizacija posebnega sloja »strelcev« in njihovih naselbin kot varuhov meje z obeh strani dosti širokega pasu obmejne pušče, ki je bila do druge polovice 12. stoletja gotovo brez organizacije zemljiških gospostev, pa tudi sorazmerno redkejše naseljena. Sami »strelci« (o njih je zbral podatke za štajersko stran Milko Kos, postojanke ogrske »stražne krajine« proti zahodu pa sta obravnavala pri nas Ivan Škafar in Ivan Zelko) seveda

<sup>21</sup> Iz v resnici že nepregledne literature o kosezih navajam le skromen izbor najpomembnejših avtorjev za današnje stanje problematike: P. Puntschart, *Herzogseinssetzung und Huldigung in Kärnten*, Leipzig 1899, str. 144–203; Lj. Hauptmann, *cigar raziskava se začelja 1915*, *Stavroslovanska družba in obred na knežjem kamnu*, Ljubljana 1954, str. 75–128, kot sklep tega raziskovanja; E. Kiebel, *Von den Edlingern in Kärnten*, AVGuT 28, 1942; B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, str. 320–383, Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev, ZC 16, 1962, str. 176–209 (in zemljevid naselbin kosezov v GDZSI II, v pril.); H. Ebner, *Von den Edlingern in Innerösterreich*, AVGuT 47, 1956; W. Fresacher, *Das Ende der Edlinger in Kärnten*, Klagenfurt 1970, in *Die Freisassen in Kärnten*, 1974; S. Vilfan, *Koseščina v Logu itd.*, *Razprave SAZU*, 1. razr. 5 (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, str. 179–215, in GDZSI 2, 1980, str. 279–353 na različnih mestih.

<sup>22</sup> Za selitev kosezov iz Bleda v Bohinj je postavil to teorijo že v razpravi *die Herkunft der Kärntner Edlinger* v VSWG 21, 1928, širše pa jo je uporabljal v knjigi 1954 (op. 21).

<sup>23</sup> M. Kos v svoji *Zgodovini Slovencev* od naselitve do reformacije, Ljubljana 1933, J. Zontar, *K zgodovini prevredbe koseščin v kupna zemljišča*, Slovenski pravnik 52, 1940, str. 285–295, drugo glej v op. 21. Navedeni skeptiki so seveda priznavali poznejši nastanek koseških naselbin v posameznih primerih, a le kot izjemo (tako že B. Grafenauer v *Ustoličevanju* za nekaj krajev).

<sup>24</sup> Glavni vzrok za dvom je z ene strani spoznanje, da so bile po vsem videzu sprva na Koroškem vse skupine kosezov — tudi one, ki so bile pozneje zvezane z različnimi gospostvi — zvezane s knezom/vojvodo, kar po njihovi vlogi ob ustoličevanju vendar družbeno dosti dviga njihov položaj (po Vilfanovi sodbi vsaj v bližino plemstva, čeprav je po moji sodbi to vsaj po formalnem kriteriju plemenitosti v smislu frankovske države pretirano ali celo nemogoče; razlika je bila gotovo v neposredni zemljiškega gospostva). Z druge strani se zdi, da so imeli kosezi v Savinjski krajini — in le tu so imeli poleg Karantanije večji obseg — drugačen značaj; po Hauptmannovem mnenju naj bi spadali v to skupino tudi zagorski kosezi (po organizacijski strukturi so gotovo enaki savinjskim, v Kranjsko naj bi prešli kot dota Sofije Višnjegorske ob možitvi s Henrikom Andeškim), pa tudi kosezi okrog Ljubljane, kjer je gospostvo prešlo v roke Spanhajmov gotovo po papeški zmagi v boju za investituro, po Hauptmannovi (res nedokazljivi, kar pa ne pomeni neverjetnosti!) domnevi enako iz rok Višnjegorskih kot Laško gospostvo in še kaj v okviru Savinjske krajine. V ta okvir gotovo ne spadajo kosezi od Križ do Bohinja, ki so bližji koroškemu tipu. Do razrešitve tega vprašanja ostaja ves problem seveda odprt, vendar sem danes mnogo bližje priznanju Hauptmannove teorije, kot sem bil nekdaj.

niso neposredno vplivali na kolonizacijski razvoj, toda prostor med njunima črtama med Muro in Rabo je bil v veliki meri napolnjen s slovenskimi kolonisti od 12. stoletja naprej, kot je pokazal zlasti Milko Kos v svoji dvakratni razpravi o tem vprašanju (zlasti na podlagi analize krajevnih imen).<sup>25</sup>

Med takšnimi skupinskimi oblikami prebivalstva s posebnimi nalogami in pravicami so pustili trajno sled le izrazi tokov, zvezani s širjenjem Osmanskega cesarstva. To res ne velja za prvi val posameznih beguncev na postojnski Kras, ki ga kažejo že urbarji okrog leta 1500, ker je hitro poniknil med svojo okolico.<sup>26</sup> Podobno se je stopila s sosedstvom tudi raztresena naselitev uskokov na Ptujskem polju, ki je zapustila le različna družinska imena (tudi Šalamun, Jančar, Stupan itd.). Pač pa se je trajno vtisnila v naselitvene in etnične strukture skupinska naselitev pastirskega vojaškega sloja v Žumberku in nekaj belokranjskih vaseh ob Kolpi, ki so jih povezovala vojaške naloge in posebne pravice, sredi 16. stoletja, ker je bilo to ozemlje po teritorializaciji Vojne krajine po letu 1600 vključeno v to novo vojnoupravno enoto in ob odpravi Vojne krajine 1881 pridruženo Hrvaški.<sup>27</sup>

Že v srednjem veku so se začele tudi drugačne, individualne migracije z gospodarskimi podlagami. V podeželju velja to za nekatere posebne dejavnosti (furlanski fužinarji, nemški rudarji v Idriji ipd.), poleg tega pa gre za dve vrsti tokov v meščanska naselja: z ene strani za selitev iz bližnje podeželske okolice, z druge za priseljevanje trgovcev in pozneje denarnih mogočnikov iz tujine. Prav ta tip migracij se je uspešno uveljavljal v okviru merkantilističnega gospodarstva in začetkov kapitalističnega gospodarstva v 18. stoletju, še posebej po lomljenju fevdalnih organizacijskih oblik (zlasti z osebno svobodo kmečkega prebivalstva v naših deželah s patentu 1782) ter po velikem gospodarskem prelomu sredi 19. stoletja. Nova migracija se do 1914 izraža seveda zlasti v izseljevanju. Naše stoletje pa je prineslo v zvezi s spremembami gospodarskih struktur ter posebej prometa povsem nove oblike sezonskih in vsakodnevnih migracij (z razliko med krajem zaposlitve in prebivanja), pa tudi nasploh je bistveno spremenilo gibljivost prebivalstva (po podatkih štetja 1981 je živelo v republiki Sloveniji 47,23 % prebivalcev drugje, kot so bili rojeni, čeprav je šlo pri 39,6 % le za selitve znotraj republike, 7,56 % je bilo priseljenec od drugod v Jugoslaviji, 1,3 % iz »tujine«, ki pa je lahko tudi slovensko zamejstvo). Podoba ni popolna, ker statistika ne zajema slovenskih izseljencev iz ustreznega obdobja drugje v Jugoslaviji in v tujini. To so gotovo v primerjavi s sredo prejšnjega stoletja poteze popolnoma novega sveta in načinov njegovega življenja.<sup>28</sup>

## 2. SREDNJEVEŠKE MIGRACIJE NA SLOVENSKEM<sup>29</sup>

V srednjeveških migracijah, ki jih začenjam z nastajanjem zemljiških gospostev — saj o prejšnjem dogajanju poznamo le temeljne obris — lahko raz-

<sup>25</sup> M. Kos, *Urbarji salzburske nadškofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I*, Ljubljana 1939 (zemljevid in komentar v besedilu), R. Härtel Sagittarii und Schützen in den Ostalpenländern, *Mitteil. d. Ges. für Salzburger Landeskunde* 112—113, 1974, str. 289—324; o naseljevanju prim. poleg salzb. urbarjev in tam navedene literature še M. Kos, *Kolonizacija med Dravo in Rabo*, pa krajevna imena na -ci, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 256—264, kjer se sklicuje na svoje prejšnje delo in na Fr. Kovačiča, *Doneski k starejši zgodovini Murskega polja*, ČZN 15, 1920.

<sup>26</sup> M. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja II, Srednjeveški urbarji za Slovenijo III*, Ljubljana 1954, str. 96—98.

<sup>27</sup> Zbornika: *Vojna krajina*, ur. D. Pavličević, Zagreb 1984, in *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira*, ur. V. Čubrilović, Beograd 1989 — tu je str. 291—303 pregled slovenske historiografije (delo V. Simonitija); najpomembnejša avtorja o Žumberku in Marindolu sta pač J. Mal in F. Močanin.

<sup>28</sup> Statistični letopis SR Slovenije 1983, str. 73.

<sup>29</sup> Pri naslednjem besedilu gre seveda predvsem za povzetek rezultatov dela predvsem M. Kosa in P. Blaznika, podrobnejša literatura do okrog 1968 je navedena v GDZSI 1, 1970 (op. 4). Glede na nekatere nove metodološke koncepte prim. tudi B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda 2*, Ljubljana 1965, in S. Vilfan, *Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtlichen Grundlagen*, v *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, Vorträge und Forschungen XVIII*, Sigmaringen 1975, str. 567—604.

likujemo tri procese v razmerju do naših sosedov — na severozahodu in severu razmerje do Bavarcev kot predstavnikov Nemcev in obenem poglobitnega oblikovalca nemškogovorečega prebivalstva v današnji Avstriji, na zahodu med Alpami in morjem ter v Istri razmerje do romanskega sveta, na severovzhodu razmerje do Madžarov. Med temi tremi problemi je seveda zgodovinsko daleč najpomembnejše bavarsko-slovensko razmerje, saj se je v njegovem okviru slovensko ozemlje, okrog leta 900 zmanjšano na okrog 60.000 km<sup>2</sup>, skrčilo do 15. stoletja na okrog 24.000, medtem ko je prešlo okrog 36.000 km<sup>2</sup> v teku srednjeveške kolonizacije v nemški (po današnji terminologiji avstrijski) etnični prostor. Pri tem gre za priroden izraz gospodarskega razvoja postopnega nastajanja kulturne podeželske pokrajine s kmečkim prebivalstvom različnega izvora. Slovensko ozemlje med Donavo na severu in Kolpo ter Jadranom na jugu, med zahodnim robom Panonske ravnine in povirjem Drave je bilo od okrog leta 800 v oblasti frankovske države, ki jo je v 10. stoletju v tej vlogi zamenjala srednjeveška nemška država. Na severu in v zgornjem Podravju že v 9. stoletju, južneje pa od druge polovice 10. stoletja naprej pa do konca 11. stoletja, se je izoblikovala tudi nova fevdalna družba s temeljnimi organizacijskimi oblikami velikih zemljiških gospodstev z dvori in hubno preurejenimi vaškimi naselbinami.<sup>30</sup> Veliki nosilci oblasti v deželah in na teritorialnih zemljiških gospodstvih so bili dinastični rodovi največ bavarskega izvora in isto velja tudi za velik del cerkvenih gospodov.

Spričo dosti ekstenzivne naseljenosti velikega ozemlja, ki so ga zasedli Karantanci, je bilo še mnogo prostora za poznejšo kolonizacijo domačega slovenskega in tujega kmečkega prebivalstva. To je bilo hkrati tudi poglobitno vprašanje za nove frankovske/nemške zemljiške gospode, kajti pridobljena zemljiška gospodstva so dajala korist le z delom podložnih kmetov za kultiviranje poljedelske zemlje in organizacijo kmečkih gospodarstev. Vzporedno z nastajanjem hubne ureditve vasi se je uveljavljala tudi intenzivnejša obdelava polja (natriletno kolobarjenje s praho), ki je omogočala na istem ozemlju preživljanje večjega števila kmečkih ljudi in s tem še povečevala prostor za nove priseljence ali domače koloniste.<sup>31</sup> Pri teh procesih gre v podeželju — in tu je živelo do konca srednjega veka v naših krajih 90 do 95 % vsega prebivalstva — do 15. stoletja v bistvu za povsem agrarno naselitev. To nam živo ponazarja loško gospodstvo freisinskih škofov, za katero imamo na razpolago sorazmerno zgodnje urbarske vire in je poleg tega najboljše raziskano zemljiško gospodstvo na slovenskih tleh: v dolinah obeh Sor je bilo leta 1160 157 organiziranih kmetij (po Blaznikovi kalkulaciji okrog 865 prebivalcev); v 130 letih do 1291 se je število kmetij povečalo na 748 (3900 prebivalcev), v naslednjih dobrih 200 letih do 1501 pa le še na 757 in ob tem 47 kajž (3975 kmečkih ljudi in 246 prebivalcev kajž). Zaradi novih gospodarskih možnosti pa je prišlo v naslednjih 130 letih (do 1630) do podvojitve prebivalstva, toda le v obliki kajžarjev in gostačev (na 10.000: 879 kmetij, 779 kajž, 115 gostaških bajt).<sup>32</sup>

V teh pogojih je prišlo do prvega pomembnega naseljevanja nemškega kmečkega prebivalstva že v 9. stoletju (pas ob Donavi od Anize do Litve, v Panonijo, v manjši meri tudi že v notranjosti Vzhodnih Alp). Vendar je obdobje madžarskih napadov v prvi polovici 10. stoletja ta proces pretrgalo in to kolonizacijo v Panoniji celo uničilo.

Poglobitno obdobje kolonizacijskega kultiviranja slovenskega ozemlja in z njim zvezanega priseljevanja nemškega kmečkega prebivalstva pa sega od

<sup>30</sup> B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura (op. 16) in S. Vilfan v GDZSI 2, 1980 v različnih poglavjih, zlasti Zemljiška gospodstva, Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju in Agrarna premoženjska razmerja.

<sup>31</sup> B. Grafenauer, GDZSI 1, str. 201–250; W. Abel, Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jhdt., Stuttgart 1962, str. 12–149; The Cambridge Economic History of Europe, Vol. 1: The Agrarian Life of the Middle Ages (ed. M. M. Postan), Cambridge 1966.

<sup>32</sup> P. Blaznik, Škofja Loka in loško gospodstvo, Škofja Loka 1973, str. 20–40, 126–140, 186–302, 403–438, pregled na tabeli po str. 430.



srede 10. do 12. (ponekod do 13.) stoletja. To delo je zajelo najprej za poljedelstvo prikladnejše ravninske, dolinske in gričevnate predele, ugodnejše tudi po klimi, in šele pozneje gorate s težjim načinom obdelovanja.<sup>33</sup> Tako se s tem razvojem zvezana germanizacija ni širila od etnične meje proti notranjosti, marveč je pustila sprva gorski rob na zgornjem Koroškem in zgornjem Štajerskem nedotaknjen ter je zastavila v širokih kotlinah in odprtih dolinah na vzhodu in jugovzhodu. Ob starih slovenskih vaseh so nastajale nove nemške, v stare vasi pa so se priseljevali tudi posamezni nemški kmetje. Prvi pojav se izraža v izvoru krajevnih imen: če na Koroškem pustimo pri strani »prevajalne pare« (pri njih je lahko izvor slovenski ali nemški), je bilo na ozemlju, ki je bilo po štetju 1900 slovensko, razmerje med krajevnimi imeni slovenskega in nemškega izvora 43 : 17, na tedanjem nemškem ozemlju pa 35 : 20.<sup>34</sup> Mešanje prebivalcev različne etnične pripadnosti pa kažejo včasih omembe v listinah: 1218 med pričami Sifridus Bawarus in Sifridus Sclavus, 1321 v vasi Tiffen Heindrich der Teudz in der windisch Heindrich in podobno.<sup>35</sup> Mešanje te vrste je seglo daleč na vzhod (na danes nemškem ozemlju na Koroškem okoli Brež, Krke, v Celovški kotlini, Laboški dolini, na Štajerskem okoli Gradca, Wildona in Lipnice ter ob državni meji proti Ogrski, na danes slovenskih tleh pa Dravsko polje med Mariborom in Ptujem, Sorško polje med Loko in Kranjem, ob zgornji Savinji, okoli Trebnjega in Šmarjete na Dolenjskem in še drugje). O tem pričajo tudi navajanja »bavarskih« in »slovenskih« kmetij, katerih imena izvirajo od jezikovne pripadnosti njihovih hasnovalcev v mešanih področjih (in ne iz razlike v agrarnih sistemih, kot so včasih trdili).<sup>36</sup> Rezultat je bila sorazmerna pomešanost velikega dela slovenskega ozemlja, tudi njegovih južnih predelov, za poznejši čas pa je bilo pomembno predvsem prevladanje nemškega življa v velikih ravninskih in dolinskih jedrih v severnejših predelih.

Odkar so se velika ravninska in dolinska naselitvena jedra napolnila, so gospodje pri kolonizacijski dejavnosti uporabljali predvsem domačo delovno silo, ki je bila tudi bolj cenena. Pri migracijah gre sedaj za krajše razdalje iz dolinskih v hribovska področja. Od okrog 1200 naprej se je postopno začelo spričo nove oblike kolonizacije etnično izenačevanje s tem, da začenja prevladovati v vsej pokrajini tisti etnični element, ki je prevladal v starih naselitvenih jedrih. Na severu je začel prevladovati nemški živelj, na jugu slovenski, ki je asimiliriral nemške naseljence ali manjše otoke iz prejšnjega obdobja. To je res trajalo še dolgo, vendar temeljna smer ni bila dvomljiva. Iz mešanega ozemlja sta se oblikovala dva homogena etnična bloka, na jugu slovenski, na severu nemški. Strnjeno slovensko agrarno ozemlje je zajemalo Ziljsko dolino vzhodno od Šmohorja in od Beljaka naprej vso Dravsko dolino do črte, ki je potekala nekoliko severno od reke (Osojske Ture, Možberk, Krnski grad, Gospa Sveta, Štalen, Djekše in Krčanje na Svinji planini, Led in Labot na Dravi, Sobota in greben Kobanskega ter severno podnožje Slovenskih goric do Radgone). Prvi statistični podatki iz 19. stoletja kažejo, da je etnično stanje doseglo izrazito dozorelost: v slovenskem mariborskem okrožju iz leta 1849 je bilo po Czoernigovem štetju iz leta 1846 94,84 % slovenskega in le 5,16 % nemškega prebivalstva (po štetju iz leta 1830 naj bi znašal slovenski delež celo

<sup>33</sup> Za drugačna stara mnenja, ki so trajala do druge polovice 19. stoletja, prim. U. Jarnik, *Andeutungen über Kärntens Germanisierung* (Pripombe o germanizaciji Koroške), s študijo in opombami izd. B. Grafenauer, Celovec 1984 (prva objava v *Carinthia* 1826).

<sup>34</sup> E. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch v. Kärnten I*, Klagenfurt 1956: za slovensko ozemlje daje sam v pregledu str. 216 te številke (ob 39 % prevedenih parov in 1 % imen drugega izvora), za nemški del dežele pa navaja tu v čisti obliki le imena slovenskega izvora (in 2 % imen drugega izvora), prevedene pare pa kar prišteva k nemškim imenom (63 %); ker pa je parov 43 % (str. 170 sl.), dobimo navedeno razmerje.

<sup>35</sup> A. Jaksch, *Mon. hist. duc. Carinthiae IV/1*, Klagenfurt 1906, št. 1770, str. 98 sl.; H. Wiessner, isto VIII, Klagenfurt 1963, št. 600, str. 176.

<sup>36</sup> B. Grafenauer, *zemljevid III*, GDZSI 2, pri str. 320: podlaga *Gradivo II*, št. 438, 536, III, št. 20, 22, 47, 54, 208, 211, 212, 261, 262, 270, 284, 374, IV, št. 59 a, 158, 163, 268, 406, 440, 529, V, št. 298 (večino podatkov je zbral že Vl. Levec v *Pettauer Studien III*, ki so izšle posmrtno 1905).

96,9 %). Na Koroškem pa je znašal slovenski delež do etnične meje 89 % vsega prebivalstva, na z uredbo o utrakvističnih šolah leta 1945 priznanem mešanem ozemlju pa celo 97,5 %.<sup>37</sup>

Vzporedno s tem procesom so nastajali na jugu le še nekateri redki novi otoki z doseljevanjem nemškega poljedelskega prebivalstva. Sredi 13. stoletja so se naselili kmetje iz Pustriške doline v območju zgornje Bače (Rut in Nemška Koritnica) in po 1283 v Soriškem uradu nad zgornjo Selško Soro. Manjši nemški otoki so nastajali do 15. stoletja, v Kanalski dolini in v Beli peči, najpomembnejši pa je bil seveda obsežnejši nemški otok v obmejnem gozdu na Kočevskem med Ribniško dolino in Suho krajino na severu in Kolpo na jugu, ki je nastal ob kolonizaciji pod vodstvom ortenburških grofov v 14. stoletju in se je pozneje z domačo kolonizacijo še nekoliko razširil.

Omenili smo tudi doseljevanje tujega prebivalstva v večja mesta po njihovem nastajanju od 12. stoletja naprej. Vendar je to manj pomemben proces. V srednjem veku so se etnična razmerja spreminjala predvsem ob agrarni kolonizaciji. Sama mesta niso spreminjala etnične podobe, razen kolikor se je spremenila podoba njihove sosesčine. To velja tudi za slovenski prostor. To je tisti del slovenskega zgodovinskega razvoja, ki neposredno izraža resničnost zgodovinskega temelja za vprašanje irskega kartuzijanca iz Pleterij, kako so mogli Slovenci preživeti kot narod tisoč let brez svoje države. In označbo tega zgodovinskega rezultata v angleški zgodovinski publicistiki kot »čudež«.<sup>38</sup>

Oba druga dva dela problematike, ki ji skušamo slediti v srednjem veku vsaj v temeljnih značilnostih, sta pa v tem pogledu bistveno drugačna.<sup>39</sup> Ob meji romanskega in slovenskega sveta med morjem in Karnskimi Alpami se je izoblikovala meja od ustja Bele v Tagliamento proti jugu na prelomu ravnine in predalpskih hribov ter kraških planot do Dobrdoške, oprta pa tudi na potek takratnega langobardskega utrdbenega sistema, ki je zapiral prehod iz hribov v ravnino ob vseh dolinskih vratih. To se je dogajalo od konca 6. do začetka 8. stoletja, pri čemer so imeli nekoliko svojsko usodo le trije prostori (Vipavsko dolino so zajeli Slovani v začetku 7. stoletja, Beneško Slovenijo v začetku 8., porečji Bele in Ziljice pa sta bili pod langobardsko oblastjo od 20-ih let 7. do 30-ih let 8. stoletja). Odtlej se meja do 15. stoletja ni več premaknila niti ni prišlo do romanske agrarne kolonizacije; obratno je to mejo po 1420 še utrdil novi potek vzhodne beneške državne meje (ustaljene po 1516) in zahodna meja beneške Slovenije (Slavie) proti Italiji pred vrati Čedad kot deželice s posebnim vojaškim in delno upravnim značajem.<sup>40</sup> V Istri pa je v razvoju, ki je bil nekoliko daljši (od konca 6. do 12. stoletja) prišlo v več etapah (prva okrog 600 v severnem delu prvotne pokrajine, druga okrog 800 v okolišu Buzeta, tretja v postopnem širjenju proti morju, končanem v 12. stoletju pred tržaškim mestnim obzidjem) do slavizacije podeželja (s severa najbrž severno od Mirne), pri čemer je ostal romanski le ozek pas ob morju od Milj pa do ustja Dragonje.<sup>41</sup> Meje so se ob novih kolonizacijskih tokovih, ki so zajeli Istro

<sup>37</sup> B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 5, Ljubljana 1974, zemljevid str. 204–205 (tudi v *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1978, str. 411), analiza stanja str. 270–275; za Stajersko so uporabljeni neposredni objavljeni podatki Czoernigovega štetja (za Mariborsko okrožje), za Koroško pa edini ohranjeni del originalnih podatkov tega štetja, ki se je ohranil v Kozlerjevem prepisu v obliki krajevnega seznama po občinah, gl. B. Grafenauer, *Czoernigova etnografska statistika in njena metoda*, *Razprave SAZU*, 1. razr., 1, 1950, str. 117–164.

<sup>38</sup> Lovett F. Edwards, *Introducing Yugoslavia*, London 1954, str. 229.

<sup>39</sup> B. Grafenauer, *Slovensko-romanska meja — ločnica in povezava*, ZČ 41, 1987, str. 5–18 (o nastanku meje so podatki v komentarju k izd. Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*, Maribor 1988).

<sup>40</sup> O Beneški Sloveniji: C. Podrecca, *Slavia Italiana*, Trst 1977 (1. izd. 1884), in *Slavia Italiana*, Istituti amministrativi e giudiziari, Cividale 1887; zbornik *La storia della Slavia Italiana*, San Pietro al Natisone — Trieste, 1978; A. Tagliaferri (ured.), *Relazioni dei Rettori veneti in Terraferma*, V. Provediterato di Cividale del Friuli, Milano 1976, str. XXXIV–LIX, 1–188; B. Grafenauer, *La vita economica e il problema dell'autonomia locale della Slavia Veneta*, v *Atti del Convegno Venezia e la Terraferma attraverso le Relazioni dei Rettori*, Milano 1981, 179–190; M. Breclj, *Beneška Slovenija in Rezija* (z obsežno bibliografijo) v I. Trinko, *Beneška Slovenija*, Celje 1980, 97–192.

<sup>41</sup> Za Istro op. 14 in komentar k Pavlu Diakonu, *Zgodovina Langobardov*, str. 187, 193 in 334–341 (tu so na str. 334 navedena tudi drugačna stališča L. Margetića, na str. 340 pa novejša arheološka dela Branka Marušića o istrskem prostoru).

v beneški dobi najprej zaradi posledic mrzlice v 15. stoletju, nato zaradi dveh kolonizacijskih kriz tudi v zvezi s turškimi vpadi in obema habsburško-beneškima vojnama (1508—1516 in 1615—1617) z novim doseljevanjem nekoliko spremenile (slovensko-hrvaška je prešla od Mirne na Dragonjo). Tudi v tem je zapadlo italijanizaciji prej istroromansko mestno prebivalstvo, medtem ko v podeželju niso uporabljali romanskih priseljencev, marveč so dovajali koloniste iz Dalmacije in otokov. Le sprašujemo se lahko, ali se pri takšnem izoblikovanju ostre in dozorele slovensko-romanske meje ne izražajo tudi razlike med načini poljedelstva v severnoitalski ravnini in slovenskem hribovju in v kraški Istri, kar se tudi sicer v migracijski zgodovini v svetu uveljavlja kot zaviralec kolonizacijskih agrarnih tokov.

Zelo svojevrsten je bil tudi razvoj razmerja z Madžari. Ob njihovem prihodu ob zadnjem valu »preseljevanja narodov« v našem sosedstvu je bila s puštojenjem Panonije okrog leta 900 res odločena madžarizacija okrog 10.000 km<sup>2</sup> dotlej panonsko-karantanskega ozemlja, čeprav kažejo arheološke najdbe, da je slovanski živelj vzhodno od madžarskih obmejnih stražnih postojank, ustaljenih po porazu pri Augsburgu in po nemško-ogrski vojni sredi 11. stoletja, admiral postopno in izginil šele okrog leta 1100.<sup>42</sup> V širokem pasu obmejne pušče se je ohranil. Potem ko je ogrska oblast proti koncu 12. stoletja začela z organizacijo zemljiških gospodstev zajemati tudi ta prostor, pa je očitno kot koloniste uporabila vsaj južno od Rabe slovanske koloniste, gotovo s sosednega slovenskega ozemlja, morda pa tudi iz področja sosednih kajkavcev na jugu. Krajevna imena (s končnico na -ovci ali -evci ter z ogrsko končnico -falu in podobno) kažejo na sorazmerno kratko trajajočo intenzivno kolonizacijo, viri o agrarni strukturi pa pričajo do 15. stoletja še o značilni hubni strukturi vasi.<sup>43</sup> Vse druge posebnosti (obseg veleposesti, drobitev kmečke zemljiške posesti) so rezultat poznejšega razvoja. Zahodno od starih stražnih postojank se tega procesa niso udeleževali madžarski poljedelski kolonisti. Najbrž je opravičena trditev, da je ozadje te za nas pomembne karakteristike tega obdobja kolonizacije slovenskega ozemlja med Muro in Rabo splošna redka naseljenost srednjega Podonavja in pomanjkanje ljudi za kolonizacijo. Madžarski zgodovinarji računajo, da bi se mogel ogrski razvoj v 10. stoletju začeti s kakimi 600.000 do 700.000 prebivalci na Ogrskem, severno od Drave in Donave, v 11. stoletju računajo na 1.000.000, konec 12. na okrog 1.500.000 poljedelskega prebivalstva ter na okrog 300.000 drugega, v začetku 16. stoletja pred širjenjem turške oblasti pa na okrog 3.500.000 do 4.000.000 prebivalcev.<sup>44</sup> Za obsežni prostor znotraj vsega Karpatskega loka je bilo to vsekakor v odločilnem obdobju kolonizacije (okrog 1200) dovolj malo, da so si zemljiški gospodje pridobivali koloniste od povsod, kjer je bilo to mogoče.

Tako je nastal položaj, ki so ga najprej v 16. stoletju in nato od 18. stoletja naprej začeli spreminjati bistveno drugačni migracijski procesi do meje, ki jo v teh pogledih pomeni tudi razvoj po sredi našega stoletja: v moderni zgodovini se je tedaj prvič slovensko ozemlje spremenilo iz pretežno emigracijskega v imigracijsko področje.

<sup>42</sup> Temeljni deli: A. Cs. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jhdt.*, München, 1973, in Gy. Török, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jhdt.*, Budapest 1962.

<sup>43</sup> M. Kos (op. 25); I. Szabo, *La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449—1526*, in Zs. P. Pach, *Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jhdts.*, oboje v *Études historiques I*, Budapest 1960, str. 359—435.

<sup>44</sup> Gy. Györfy, *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jhdts.*, v istem zborniku, str. 163—193, in I. Szabo, na navedenem mestu, str. 383.

## Zusammenfassung

## DAS MIGRATIONSPROBLEM IN DER GESCHICHTE DER SLOWENEN

Bogo Grafenauer

Mein Referat behandelt zwei Fragen — das Problem der Typologie der Migration in seiner Gesamtheit und insbesondere die Frage der Kolonisationsprozesse und ihren Niederschlag in der Geschichte des Mittelalters im altkarantanischen und im heutigen (viel kleineren) slowenischen ethnischen Gebiet.

I. Die Typologie der Migration erfaßt natürlich Wanderbewegungen auf der ganzen Welt, auf dem Balkan und innerhalb des slowenischen Gebiets:

a) Bei der Weltmigration geht es um die Unterscheidung von interkontinentalen und kontinentalen Typen, von der neolithischen Agrarrevolution über die Völkerwanderung bis zu den interkontinentalen Wanderungsbewegungen der letzten Jahrhunderte, die die Bevölkerung großer Teile der Welt völlig veränderten.

b) Als Gründe für die Wanderungen lassen sich der menschliche Charakter (Grad der Bodenständigkeit), soziale, religiöse (wegen Unfreiheit) und wirtschaftliche Gründe anführen.

c) Als Migrationstypen die zeitweise oder ständige Siedlung, die freiwillige und die erzwungene Auswanderung, die Einzelund die Massenabwanderung, die Einzelinitiative bei der Landsuche und die staatlich gelenkte Kolonisation (mit verschiedenen Motiven seitens der Staatsmacht).

d) Speziell in der slowenischen Geschichtsschreibung sind nur drei Formen behandelt worden: die mittelalterliche Agrarkolonisation, die moderne Auswanderung nach 1870 und die Binnenwanderung im Zusammenhang mit den Urbanisierungsvorgängen.

e) Auf dem benachbarten Balkangebiet entwickelte sich angesichts der Ausbreitung der osmanischen Herrschaft eine Besonderheit der europäischen Geschichte, daß nämlich die mittelalterliche Kolonisation sich in Form von »metanastasischen Bewegungen« noch um einige Jahrhunderte fortsetzte, und zwar in verschiedenen Formen: in der Ansiedlung türkischer Bewohner auf dem Balkan, in der Umsiedlung von Gruppen mit besonderer privilegierter Stellung aufgrund besonderer (vornehmlich militärischer) Staatsfunktionen, was manchmal mit einer gruppenweisen (orthodoxen) Religionszugehörigkeit verbunden war; in Form von Individualwanderungen (Flucht vor der Türkenherrschaft) — im 15. Jahrhundert vor der Ausbreitung der Türken nach Westen (zu den Slowenen), im 16. und 17. Jahrhundert nach Verlust der militärischen Privilegien bei den Türken zu den Kroaten unter habsburgischer Oberhoheit in das Gebiet der neuen Militärgrenze, im 19. Jahrhundert aus dem Bereich der Türkenherrschaft, nach Serbien mit seiner relativen Freiheit nach dem zweiten serbischen Aufstand und seiner Selbständigkeit nach 1878.

f) Von den angeführten Typen fallen in die Geschichte der Slowenen: die Landnahme im Rahmen der Völkerwanderung (einschließlich der Frage nach dem Umfang der Verschmelzung mit den Altsassen und nach der Kontinuität), die mittelalterliche Agrarkolonisation (auch unter Einsatz von Gruppensiedlung in dünn besiedelten Regionen, vielleicht auch unter Einsatz besonders privilegierter Sozialformen, manchmal auch durch Ansiedlung in verödeten Grenzgebieten), Ansiedlung privilegierter Militärbevölkerung zur Zeit der Organisation der Türkenabwehr (Uskokon im Zumberak, an einigen Stellen in der Bela Krajina und auf dem Ptujsko polje /Pettauer Feld), Individualwanderung unter wirtschaftlichem Einfluß und die große Auswanderungswelle von 1870 bis 1914, und natürlich die inneren Bevölkerungsbewegungen im Zuge der Urbanisierung vom ausgehenden 18. Jahrhundert an.

II. Die Behandlung der mittelalterlichen Migration kennzeichnet die wichtigsten Prozesse von der Karolingerzeit bis zum 15. Jahrhundert und ihre Resultate:

Das ursprüngliche altkarantanische Gebiet zwischen Donau und Nordadria, dem Quellgebiet der Drau und Pannonien (ca 70.000 km<sup>2</sup>) verringerte sich um das Jahr 900 nach der Ankunft der Magyaren im mittleren Donaugebiet um etwa 10.000 km<sup>2</sup>. Schon im 9. Jahrhundert begann die mittelalterliche Agrarkolonisation, die mit der Entstehung der neuen Grundherrschaften und der allmählichen Gewinnung von Kulturland in Zusammenhang stand. Zur Zeit der intensivsten Kolonisierung zwischen dem Jahr 1000 und 1350 erhöhte sich die Bevölkerungszahl merklich, wobei neben den slowenischen Einheimischen unter den Bauern auch anderssprechende Fremde anzutreffen waren. In den nördlichen Gebieten überwogen die deutsch sprechenden Kolonisten, in den südlicheren die slowenisch sprechende Einwohnerschaft (im Zuge dieses Prozesses verringerte sich um 1500 das altkarantanische Gebiet von rund 60.000 km<sup>2</sup> auf etwa 24.000 km<sup>2</sup> slowenischen Gebiets).

Im Prozeß einer stufenweisen Assimilierung der Einwohnerschaft an das Mehrheitsvolk, seit die starken Kolonisationsströme zum Stillstand gekommen waren, da

das Agrarland genügend Bauern aufgenommen hatte, bildeten sich relativ reine ethnische Blöcke, getrennt durch eine allmählich entstandene ethnische Grenze. Solch eine Grenze war die zwischen der deutschen und der slowenischen Bevölkerung, vom Gailtal (bei Hermagor) bis Radgona an der Mur, so wie die Grenze zur romanischen Welt zwischen dem Golf von Triest und den Karnischen Alpen. Die Konsolidierung der Nordgrenze wird bezeugt durch die Volkszählung durch Czoernig aus dem Jahre 1846, die der Westgrenze noch durch die österreichische Volkszählung von 1910.

Der stufenweise Verlauf dieser Kolonisation zeigte sich besonders augenfällig bei der Erforschung ihrer Entwicklung in einzelnen engeren Gebietsteilen (P. Blaznik für die Herrschaft Skofja Loka; M. Kos besonders für die Ausbreitung der Slaven in Nordistrien). Ein besonderer Besiedlungsfall ist auch die Zunahme der Bevölkerung im verödeten Grenzgebiet zwischen Mur und Raab (zwischen den beiden älteren Grenzpostenlinien im Westen und im Osten), zwischen dem mittelalterlichen deutschen und dem ungarischen Staat vom 12. Jahrhundert an: die verhältnismäßig geringe Bevölkerungszahl Ungarns zu dieser Zeit hatte zur Folge, daß die neuen Grundherrschaften, unter die dieses Gebiet damals aufgeteilt war, die benachbarten Slowenen, die der schon älteren, noch spärlicheren Bewohnerschaft des verödeten Grenzlands in jeder Hinsicht am nächsten standen, als Kolonisten einsetzten.

## KRONIKA

### Casopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/1. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

— Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.

— Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.

— Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.

— Sergij Vilfan — Josip Cernivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MEŠTNE HIŠE (1958), 128 strani.

— Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

## ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. (061) 332 611, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. — 36 din

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730—1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. — 24 din

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. — 80 din

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. — 56 din

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospodstva, mesta, agrarna kolonizacija).

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861—1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. — 60 din

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546—1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. — 36 din

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana — Trst 1990, 36 strani. — 34 din

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaše skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. — 64 din

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.